

УДК 316.0

Сисолятіна А.В. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірант

ПОНЯТТЯ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ В КОНЦЕПЦІЇ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИБОРУ Й.ЕЛЬСТЕРА

В статті дана характеристика основних концептуальних положень колективної дії в концепції Й. Ельстера в рамках теорії раціонального вибору як парадигмального напрямку сучасної соціології.

Ключові слова: соціологічна теорія, теорія раціонального вибору, дія, колективна дія, раціональна поведінка, актор

В статье дана характеристика основных концептуальных положений коллективного действия в концепции Й. Эльстера в рамках теории рационального выбора как парадигмального направления современной социологии.

Ключевые слова: социологическая теория, теория рационального выбора, действие, рациональное поведение, актор

The article provides characteristics of the main conceptual provisions of collective action in J. Elster's conception in his conceptual version of the theory of rational choice whwch is the specific paradigmatic direction of modern sociology.

Keywords: sociological theory, rational choice theory, action, collective action, rational behavior, actor

Актуальність теми. Основні принципи теорії раціонального вибору сягають корінням в неокласичну економічну теорію. Предметом вивчення теорії раціонального вибору сучасної соціологічної науки стають діючі суб'єкти. Останні розглядаються як цілеспрямовані актори, яким притаманна така атрибутивна риса, як інтенціональність. Тобто у акторів є цілі, до яких спрямовані їхні дії. Крім того, вважається, що у діючих суб'єктів є свої переваги (або власні ресурсні «цінності», «корисності»). Теорія раціонального вибору не розглядає, які ці переваги або їх джерела. Важливо те, що головна мета дії – досягнення цілей, відповідно до ієрархії переваг діючого суб'єкта. В рамках теорії раціонального вибору, колективна дія розуміється як спільна дія (або бездіяльність) людей, які переслідують спільну мету. Й. Ельстер в роботі «Цемент суспільства» визначає колективну дію як інтертемпоральну, глибоко особисту проблему колективної дії, яка лежить в основі центральних випадків слабкості бажання. Іноді люди добровільно роблять речі, які будуть погані для них в кінцевому рахунку, наприклад, як куріння, пияцтво або ненажерливість. Або вони утримуються від виконання речей, які будуть корисні для них в кінцевому рахунку, таких, як економія або тренування [5].

Раціональний особистий інтерес людей може примусити їх діяти таким чином і такими способами, які є колективно згубними. Щоб вийти з цього скрутного становища, люди можуть відмовитися від своїх інтересів або вони можуть досягти співробітництва децентралізованими, добровільними засобами. Це одна з головних тем «Цементу суспільства». Децентралізовані рішення більш

фундаментальні, ніж централізовані, так як згода з центральними директивами є самостійною проблемою колективної дії.

Враховучи зазначене мета статті полягає в розкритті змісту основних концептуальних положень стосовно розуміння специфіки колективної дії Й. Ельстера в концептуальних координатах теорії раціонального вибору як парадигмального напрямку сучасної соціології.

Зазначимо, що проблема колективної дії може бути представлена і в іншому аспекті, як неспівпраця певної кількості акторів. Це означає, що актори роблять свій вибір незалежно один від одного. Немає жодних зовнішніх механізмів для того, щоб привести в життя зобов'язання або обіцянки.

Щоб визначити проблему колективної дії, Й. Ельстер розглядає тільки пряму вигоду, яку агент отримує зі свого споживання суспільного блага. Це те, що автор називає «егоїстичною, орієнтованою на результат вигодою» [5]. Й. Ельстер робить огляд різних способів визначення проблеми колективної дії в рамках теорії раціонального вибору:

1. Дуже широке визначення – як будь-яка подвійна ситуація з вибором, в якій для всіх краще, якщо деякі оберуть одну альтернативу, тобто зроблять спільний вибір, ніж якби всі обрали іншу альтернативу, хоча, при цьому, для кожного краще зробити власний вибір серед різних альтернатив.

2. Більш вузьке – як дилема в'язня, в якій для всіх краще, якщо всі будуть співпрацювати, ніж у випадку, коли співпраця відсутня.

3. Колективна дія може існувати при наявності можливого універсального рівня співробітництва, яке робить всіх більш забезпеченими. Як приклад, автор наводить явище корупції – хоча суспільство без корупції краще, ніж суспільство, в якому всі корумповані, зазвичай, таке припущення є помилковим, що всі були б більш забезпечені під колишнім режимом. Впливові люди отримують вигоду з корупції і вони, в цілому, програли б від її скасування. За цієї умови збільшився б соціальний продукт. Проте, дещо неправильно представляти боротьбу проти корупції як проблему колективної дії в класичному розумінні. Можна відзначити, що дане визначення актуальне для глибоко особистої проблеми колективної дії.

4. Співпраця може бути домінуючою індивідуальною стратегією. Ця умова не була б такою, наприклад, у випадку коли тільки актори, що співпрацюють отримали вигоду з співробітництва. Яскравим прикладом є проблема, що створена громадським транспортом. Вибір між тим, щоб сідати на автобус і водінням власного автомобіля є стандартною ситуацією колективної дії, через перспективи скупчення і заторів.

5. Нарешті, можуть бути проблеми колективної дії, навіть у тих випадках, коли ніхто не діє. Як приклад автор наводить угорське кафе, що починає пропонувати високоякісну каву клієнтам, які готові заплатити трохи більше від звичайної ціни. Оскільки у магазину є обмежена частка кавових зерен, кожен клієнт, який платить високу ціну, створює несприятливі зовнішні умови для клієнтів, які платять офіційну ціну. Отже, виникає ситуація, коли все більше клієнтів готові заплатити більшу вартість. І, оскільки, все більше людей робить так, якість високоякісної кави наближається до початкової якості звичайної кави. Наприкінці всі платять більш високу ціну за каву звичайної якості. Через скорочення внутрішнього конфлікту ніхто не відчуває суб'єктивної втрати. Так як вони платять більше за цю каву, вона повинна бути кращою, вони кажуть собі, ніж

була раніше. Хоча є межі того, як далеко сприйняття може відхилитися від дійсності в цілях виправдати зусилля або витрати. В даному випадку дилема в'язня призводить до поліпшення Парето: власник магазину отримує більшу користь, а клієнти щасливі [5].

Будь-яке пояснення дій в теорії раціонального вибору має спиратися на аналіз вірувань і мотивів окремих агентів, а також аналіз індивідуальної участі в колективній дії, тобто, індивідуальний вибір кооперативу, а не спільної стратегії. Не можливо пояснити успішну колективну дію з точки зору вигоди, яку вона приносить групі.

Й. Ельстер виділяє типологію індивідуальних мотивів, яка спирається на декілька евристичних відмінностей. По-перше, він розрізняє раціональність і соціальні норми як спонукання до співпраці. По-друге, автор виділяє егоїстичні і неегоїстичні стимули. Також додатково можна розрізняти орієнтовані на результати і процесуально-орієнтовані мотивації. В останньому типі, автор розрізняє позитивні і негативні види поведінки по відношенню до інших – альтруїзм, з одного боку, і заздрість, злість, з іншого [5].

При поясненні індивідуальної участі в колективній дії, потрібно відштовхуватись від логічно самого простого типу мотиву: раціональна, егоїстична, орієнтована на результат поведінка. Може здаватися, ніби люди з цим типом мотивації ніколи не співпрацюватимуть, з припущенням, що у них відступництво є домінуючою стратегією.

Й. Ельстер обрав для дослідження явище колективної поведінки, оскільки вважається, що невпорядкований і нестабільний характер такої поведінки важко проаналізувати з позиції теорії раціонального вибору. Однак, на думку Коулмена [4], ця теорія здатна пояснити всі види макроявищ, а не лише впорядковані і стійкі. Перехід від раціонально дійового суб'єкта до «неприборканого і турбулентного функціонування системи, названого колективною поведінкою» [4] усвідомлюється як проста (і раціональна) передача контролю над діями одного суб'єкта іншому вироблена в односторонньому порядку, а не в якості обміну.

Чому ж люди в односторонньому порядку передають іншим контроль над своїми діями? З точки зору теорії раціонального вибору, відповідь полягає в тому, що вони так вчиняють, намагаючись максимізувати свою корисність. Як правило, прагнення індивіда домогтися максимальної користі передбачає встановлення рівноваги контрольних функцій серед кількох суб'єктів, що веде до створення рівноваги в межах суспільства. Однак при колективній поведінці, через те що передача контролю одностороння, прагнення індивідів досягти максимуму корисності зовсім не обов'язково призводить до рівноваги системи, від чого колективна поведінка нестійка.

В рамках корпоративних суб'єктів актори не можуть діяти на основі свого особистого інтересу, але повинні діяти в інтересах колективу. Щоб реалізувати перехід від індивідуального до колективного (соціального) вибору, є різні правила та механізми. Найпростіші з них – голосування і процедури підрахунку голосів і виведення колективного рішення. Це план розгортання від мікро- до макрорівня, в той же час висунення списку кандидатів колективом передбачає направлення єднання від макро- до мікрорівня. Теоретики стверджують, що як індивіди, так і корпоративні суб'єкти мають певні цілі. Крім того, в рамках корпоративної структури, наприклад організації, люди можуть переслідувати власні цілі, що

розходяться з корпоративними. Крім того, в рамках корпоративної структури, наприклад організації, люди можуть переслідувати власні цілі, що розходяться з корпоративними. Такий конфлікт інтересів дозволяє усвідомити джерело опору корпоративної влади. Єднання, реалізоване від мікро- до макрорівня, має на увазі способи, якими люди позбавляють корпоративну структуру влади і наділяють легітимністю суб'єктів, що беруть участь у бунті проти неї. Але тут наявне і поєднання іншого плану – від макро- до мікрорівня: рамки макрорівня змушують людей позбавляти когось подібних владних повноважень.

Існують ще два аспекти, які можна вважати фундаментальними в теорії раціонального вибору при розгляді явища колективної дії. Перший – це механізм зчеплення, або процес, за допомогою якого окремі індивідуальні дії об'єднуються, породжуючи соціальний результат. Другий – важлива роль інформації при раціональному виборі. Раніше вважалося, що дійові суб'єкти володіють потрібною інформацією (у повній або достатній мірі), щоб зробити цілеспрямований вибір з доступних їм альтернативних можливостей. Проте тепер все більше поширюється думка, що кількість або якість доступної інформації надзвичайно мінлива і ця мінливість справляє на вибір акторів значний вплив.

В поясненні самого процесу раціонального вибору, теоретики даного парадигмального напрямку, як справедливо зауважує В. Култигін, як правило пов'язують індивідуальну поведінку з суб'єктивними віруваннями і перевагами індивіда, а не з об'єктивними умовами і можливостями. Таким чином, хтось може діяти раціонально, спираючись на хибні вірування, що протистоїть кращим способам досягнення чиїхось цілей чи бажань. «Однак, щоб назвати когось раціональним, він/вона повинні зібрати в рамках меж можливого достатньо інформації, щоб його/її вірування були обґрунтованими. Нескінченний збір інформації може бути ознакою ірраціональності, особливо, якщо ситуація є надзвичайною» [2, с. 35].

Зустрічаючись з ризиком, люди здатні атрибутувати ймовірність різних результатів, в той час як, зустрічаючись з невизначеністю, вони нездатні це зробити. Теоретики раціонального вибору прагнуть сфокусуватися на ризику з двох міркувань: чи тому, що вони вважають, що ситуацій невизначеності не існує, або ж тому, що вони вважають, що коли такі ситуації існують, теорія раціонального вибору не зможе допомогти людям у їхніх діях. В умовах ризику теорія раціонального ризику допускає, що люди здатні прорахувати «очікувану корисність» або «цінність» кожної дії.

Варто зазначити, що при включенні до колективної дії існує відмінність між стратегічними і параметричними виборами. Виключаючи вищезазнані два типи соціального протиріччя (показові для «стратегічних» або «взаємозалежних» виборів), звернемося до виборів параметричних. Вони відносяться до альтернатив, з якими стикаються індивіди в середовищах, не залежних від їх вибору. «Субоптимальність і контрзавершенність є прикладами стратегічних виборів, при яких індивіди повинні взяти до уваги вибір інших, перш ніж визначити власний курс дій. Інший приклад: люди, що купують і продають акції на біржі, потребують врахування дії інших, перш ніж самі приймуть рішення» [2, с. 36].

Усі суспільства та соціальні групи стикаються з проблемами колективної дії. В цілому, принаймні, деякі дилеми вирішуються, співпраця досягається, зокрема,

і за допомогою примусу. Індивіди, які співпрацюють можуть мати різні мотиви, які Й. Ельстер виділяє в наступні види (на прикладі приєднання до суспільного руху):

1. Егоїстичні, раціональні люди, які піклуються лише про результат колективної дії. Відсутність кооперації – їх домінуюча стратегія.
2. Завзяті кантіанці, які співпрацюють за будь-яких обставин.
3. Утилітаристи не будуть співпрацювати при дуже низькому чи дуже високому рівні кооперації.
4. Люди, які отримують вигоду від самого процесу участі, зазвичай вимагають наявності інших учасників, хоча їх кількість може змінюватись.
5. Люди, які вмотивовані нормами справедливості долучаються лише тоді, коли кількість учасників перевищить їх власний поріг, досягне того рівня, коли участь стає умовно обов'язковою.

Й. Ельстер при розгляді раціональної кооперації при колективній дії спирається на дві різні етичні теорії (телеологічну і деонтологічну), в основі яких лежить презумпція про людську раціональність. Це класичний утилітаризм і категоричний імператив Канта. Як відомо, гаслом класичного утилітаризму є – «найбільше благо найбільшій кількості людей». При цьому інструментальний характер раціональності зберігається: раціональною і раніше вважається така поведінка, яка найкращим чином забезпечує реалізацію поставленої мети. Проте в даному випадку індивідуальний егоїзм долається за допомогою зміни змісту одного з елементів у ланцюжку «цілі-засоби». Замість максимізації індивідуальної вигоди раціональною стає максимізація загальної вигоди. Зауважимо, що тут також знімається і відмінність між раціональністю і мораллю, при цьому раціональне ототожнюється з моральним. Участь у колективних діях є і моральною, і раціональною тоді, коли це призводить до найкращого колективному балансу витрат і винагород. Сильна сторона утилітаризму – перенесення акценту з індивідуального егоїзму на колективний інтерес, а головна його слабкість пов'язана з небезпекою зловживання та ігнорування прав та інтересів окремих індивідів внаслідок відсутності будь-яких обмежень на витрати, що допустимі для реалізації поставленої мети. Колективні дії тут, строго кажучи, не обов'язкові, але можливі тоді, коли саме вони найкращим чином сприяють досягненню поставленої мети.

Друга етична концепція – категоричний імператив Канта, головне формулювання якого «роби тільки відповідно до такої максими, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом». Тут ми спостерігаємо відмову від інструментальної моделі, а критерій як моральності, так і раціональності (так як у Канта мораль – вираження природи вільної та раціональної істоти), пропонується критерій загальності. Категоричний імператив в основному формулюванні не тільки не перешкоджає, але, в ряді випадків, імпліцитно вимагає колективних дій. Досить поставити таке, наприклад, запитання «Що відбудеться, якщо всі будуть ухилятися від сплати податків?». Обмеження, що містяться у головному формулюванні, забезпечують, крім того, захист індивідуальних прав та інтересів, що вигідно відрізняє етику Канта від утилітаризму. Сильна сторона категоричного імперативу полягає в тому, що вводячи критерій загальності, він, таким чином, переносить акцент на соціальну сутність людини, розуміння нею необхідності взаємодії з іншими людьми і залежності від них. Проте відмова від інструментального компоненту на ділі

перетворює категоричний імператив в абстрактне побажання і сильно послаблює постулати раціональності. При наявності критеріїв допустимості дій відсутні критерії їх необхідності.

Однак в даному аспекті важливо те, що і утилітаризм, і категоричний імператив Канта витримують умови дилеми в'язня – і та, й інша концепція забезпечують кооперативну поведінку і, отже, досягнення оптимального колективного результату. Не випадково, що багато хто з сучасних теоретиків намагається поєднати сильні сторони обох моделей, створити таку концепцію кооперативної поведінки, яка, при збереженні інструментального компоненту раціональності включала б вбудовані обмеження кантівського типу. При цьому теорія моралі розуміється як частина теорії раціонального вибору.

Досягнення справедливого суспільного устрою можливо лише на основі раціонального консенсусу, тобто пошуку оптимальних принципів співпраці на основі визнання колективного характеру цього підприємства і необхідності розуміння і врахування інтересів, цілей, цінностей і обґрунтованих потреб інших людей.

Однією з головних причин труднощів при поясненні колективних дій є змішання методологічних підстав – застосування до другої пояснювальної моделі (усвідомленого співробітництва) критеріїв ефективності та успішності першої («невидимої руки»). При цьому ігноруються найважливіші параметри ситуації, які і відрізняють свідому взаємодію індивідів від прийняття індивідуальних рішень в деякому абстрактному економічному просторі. До таких параметрів належать сама необхідність кооперації, довіра, ризик, необхідність розуміння цілей і цінностей партнера за угодою, роздум над оптимальними стратегіями такої взаємодії. Друге міркування полягає в тому, що незважаючи на всі сумні наслідки, до яких призводить абсолютизація інструментального аспекту раціональності, будь-яка теорія раціональності, що претендує на адекватне пояснення і передбачення як індивідуальної, так і групової поведінки, навряд чи може відмовитися від ідеї про раціональність як про найбільш ефективний, оптимальний спосіб реалізації поставлених цілей.

Сучасні наукові пошуки в соціально-гуманітарних науках ведуться саме в цьому напрямку. Крім того, сам діапазон ухилення від колективних дій дуже широкий – від несплати податків та неучасті у виборах до більш явних форм соціального протесту і, в межах самогубства як відмови взагалі приймати участь «у цьому житті». Це дозволяє говорити про необхідність введення якоїсь більш широкої категорії, яка б охоплювала весь діапазон такої поведінки. На мою думку, на таку роль могла б претендувати така категорія як, наприклад, «раціональна соціальна участь». Таке уявлення про колективну дію як про діяльність, що необмежена у часі, дало б можливість застосувати вельми цікаві результати, отримані з теорії ігор. Раціональна соціальна участь (на відміну від «одноразової колективної дії») може, у такому разі, розглядатися як повторювана гра з товариством з необмеженою кількістю раундів. Розробка цієї категорії, крім того, дозволила б застосувати єдині методологічні підстави до аналізу як соціологічних концепцій про необхідність такої участі, конкретних моделей і принципів кооперації, так і самої участі, тобто соціальної дії або ухилення від неї.

Ельстер не вважає, що розширення моделі раціонального вибору дозволяє зрозуміти дії, впорядковані соціальними нормами, які, на його думку, мають деякі

особливості (імператив, санкція, емоція як відповідна реакція на насильство) і часто призводять до випадків неоптимальної рівноваги [6].

З точки зору Й. Ельстера, треба відкинути функціональне пояснення і замінити його комбінацією пояснень інтенціонального і каузального. Замість постулювання класів як колективних акторів, слід аналізувати способи, за допомогою яких раціональні індивіди об'єднуються в діях для досягнення спільної мети.

Висновки. 1. Й. Ельстер в роботі «Цемент суспільства» показує як відбувається поєднання форм індивідуальної активності, персоніфікованих практик і як згодом формуються усталені моделі взаємодії в суспільстві. 2. Сучасна соціологічна теорія має тенденцію акцентувати роль традиційних норм у виборі можливої дії або загострює особливу увагу на першому етапі відбору, демонструючи при цьому об'єктивні межі і структури, що обмежують суб'єктивний вибір [5]. Можна було б дорікнути даний підхід у створенні повністю детермінованих у своїх діях фіктивних індивідів і ще в ігноруванні теорій, за допомогою яких соціологи трактують дії та взаємодії.

Список використаних джерел

1. Коулмен Дж. Экономическая социология с точки зрения теории рационального выбора / Джеймс Коулмен // Экономическая социология. – 2004. – Т.5, - №3. – С. 35–45.
2. Култыгин В. П. Теория рационального выбора – возникновение и современное состояние / В. П. Култыгин // Социологические исследования. – 2004. – №1. – С.27–67.
3. Остром Э. Теория рационального выбора коллективного действия. Бихевиористский подход. Обращение Американской Политологической Ассоциации / Элионор Остром // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2010. – №1. – С.5-52.
4. Coleman J. S.I. Foundations of social theory / James S. Coleman. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1994. – 979 p.
5. Elster J. The cement of society: a study of social order / Jon Elster. p. cm. – (Studies in rationality and social change). – Cambridge University Press, 1989. – 319 p.
6. Elster J. When Rationally Fails / Jon Elster // The limits of rationality. Part I: The theory of rational choice / Edited by Karen Schweers Cook and Margaret Levi. – Chicago: The University of Chicago Press, 1990. – P. 19–51.
7. Tversky A., Kahneman D. Rational Choice and the Framing of Decisions // The limits of rationality. Part I: The theory of rational choice / Edited by Karen Schweers Cook and Margaret Levi. – Chicago: The University of Chicago Press, 1990. – P. 60–89.
8. Waters M. Modern Sociological Theory / Malcolm Waters // Sage Publications. – 1994. – 368 p.

Отримано 02.09.2014 р.